
Jaša ALMULI

DA SU SAMO ZNALI SVU OPASNOST

Jaša Almuli rođen je 1918. godine i po profesiji je novinar. Potiče iz sefardske porodice iz Beograda. Majka Sofija bila je jevrejska aktivistkinja, a otac Isak-Žak, inače iz Šapca, bi je trgovac.

U ranoj mladosti bio je u levičarskoj cionističkoj omladinskoj organizaciji Hašomer hacair i iz nje izašao, sa 16 godina, u grupi omladinaca koji su verovali da cionizam nije potreban jer će komunizam svojom internacionalnošću rešiti i jevrejsko pitanje. Ponovo se aktivirao u jevrejskoj zajednici krajem osamdesetih godina, u vreme objavljivanja delova antisemit-

skog napisa 'Protokoli sionskih mudraca' u knjizi „Tajanstveni svet masona“. Tada se posvetio istraživanju i pisanju o stradanju i spasavanju srpskih Jevreja u doba okupacije. Izabran je 1989. godine za predsednika Jevrejske opštine u Beogradu. Sem obavljenih obimnih radova na sinagogi i grobljanskoj kapeli, tokom njegovog trogodišnjeg mandata podignut je, na obali Dunava, spomenik žrtvama nacizma u Srbiji, rad vajara Nandora Glida. Bio je veoma angažovan u radu Kriznog štaba koji je osnovao SJO. Stvorene su zalihe hrane i lekova, više meseci pre izbijanja građanskog rata u Jugoslaviji. U rano proleće 1992. dovedeno je u Beograd oko 400 Jevreja, evakuisanih iz Sarajeva.

Tokom devedesetih godina Jaša Almuli se posvetio sakupljanju dokumentacije o holokaustu. Intervjuisao je

oko 170 preživelih Jevreja u Jugoslaviji i Grčkoj, snimajući njihova svedočanstva na videotrakama za Fortunov video arhiv pri biblioteci Jelskog univerziteta i za Američki memorijalni holokaust muzej u Vašingtonu.

Radio je kao novinar Tanjuga i „Borbe“ i bio dopisnik u Rio de Žaneiru i Vašingtonu.

Kazivanje koje sledi Almuli je zapisao u rano leto 2002. godine koristeći mestimično svedočanstvo koje je dao Fortunov video arhivu početkom devedesetih godina.

PUT KA MORU

Napustio sam Beograd oko podne 6. aprila 1941. godine, kada je prestao prvi veliki i zatim i drugi nešto manji talas nemačkog bombardovanja. Početak napada zatekao me je sa drugovima u nedelju, 6. aprila, u sedam izjutra u Krunskoj ulici, posle rata, sve do nedavno, zvala se Proleterskih brigada, gde smo čekali na početak manifestacija koje je Komunistička partija hitno zakazala povodom zaključenja pakta o prijateljstvu Nemačke sa SSSR koji je prethodne večeri potpisan u Moskvi. Umesto radosti i nade, na nas su se srušile bombe. Po prvi put osetili smo kako je strašno biti nezaštićen pri napadu iz vazduha. Požurio sam kući sa drugom sa studija Feliksom Gorskim, Jevrejnom iz Sarajeva, čim se stižalo i tamo se sastao sa sestrom Šekom i braćom od tetaka Žaklenom Rusom i Mirkom Davičom koji su stanovali u istoj zgradi.

Pokupili smo u ruksake nešto najnužnijih stvari i požurili iz grada kroz ulice pune ruševina i mrtvih. Uputili smo se prema Dalmaciji, znajući da su u tome pravcu saveznici i da Nemci tamo neće odmah doći. U grupi nas je bilo šestoro, jer smo blizu Senjaka svratili po Feliksovu devojkicu Dadu Konstantinović, takođe studentkinju tehnologije, Srpkinju iz Sarajeva, koja je tokom okupacije docnije tragično ubijena u Beogradu. Niko od nas šestoro tada nije pomišljao da se vrati u Beograd kada potpuno prestane bombardovanje. Išli smo preko Ostružnice, odakle smo u tuzi gledali zapaljeno nebo iznad grada, i zatim nastavili preko Uba, Valjeva, Zvornika i Sarajeva prema moru.

Prešli smo blizu 600 kilometara ne vozeći se vozom. U dva maha, u Hercegovini i pred samim morem, primili su nas u neke vojne kamione. Uglavnom smo pešačili i povremeno nalazili konje i tovarili na

njih stvari. U Sarajevu smo predahnuli. Dada nas je odvela kući. Kod nje, na Marin Dvoru, doživeli smo bombardovanje Sarajeva, koje je bilo manje nego u Beogradu ali, ponovljeno, delovalo je strašnije.

Sofija Almuli sa porodicom: Zlata Almuli, Ela Almuli Flajšman, Vesna Korać, Šeka Almuli Korać, Zdravko Korać, Jaša Almuli (s leva, stoje); sede: Žarko Almuli, Sofija Almuli, Zoran J. Almuli

U Sarajevu smo se oglasili o poziv Betike Romano da svi članovi Partije u prolazu treba da ostanu u gradu. Nismo hteli da sačekamo Nemce. Posle Sarajeva naišli smo na književnika komunistu Radovana Zogovića i njegovu drugaricu Veru, koji su nam se pridružili. Deset dana po polasku iz Beograda stigli smo u Kotorski zaliv. U tome zalivu, u mestu Prčanj, Jevrejsko žensko društvo iz Beograda imalo je letovalište 'Karmel' u kome su svakoga leta besplatno boravila mnoga siromašna deca iz Beograda i Bitolja. Moja majka Sofija bila je dugi niz godina sekretar uprave a zatim i potpredsednica toga društva i već se nalazila u domu u Prčanju kada smo stigli. Napustila je Beograd nekoliko dana pre napada Nemaca, zajedno sa mojom drugom, starijom sestrom Elom i snajom Marom Blasbalg, iz Beča, spašenom iz šabačkog logora udajom za moga brata Mončela. Beograd su napustile pre napada i mamine dve sestre sa svojim porodicama.

DRAMA PRED VOZOM

Odlazak iz Beograda nije bio bez drame. O njemu se u našoj kući razgovaralo odmah posle 27. marta, jer nam je bilo jasno da će Nemci napasti. Podrazumevalo se da ja i moja sestra Šeka moramo da ostanemo u gradu, na raspolaganju Partiji kao njeni članovi, i rasprava se vodila o odlasku majke, starije sestre i snahe. Ela nije bila član Partije ali je bila intelektualka, član redakcije levičarskog lista 'Žena danas'. Bila je ranjena na jednim demonstracijama u Valjevu gde je bila profesor francuskog jezika i nije htela da sada postane izbeglica. Moja majka pak nije htela da ode bez ijednog deteta, ali moj stariji brat Mončelo, već u uniformi rezervnog konjičkog poručnika, insistirao je na tome da njih tri odu. Posle dugog ubeđivanja, uspeo je da ih odvede na železničku stanicu, ali tamo, pred vratima vagona, nastalo je novo kolebanje, novi otpori. Ela ponovo nije htela da ode, majka za njom takođe, ali moj brat, očajan ali i odlučan, potrgao je u jednom trenutku iz futrole svoj oficirski revolver. Nije ga uperio u njih dve, ali videći ga – one su se prenerazile i ušle u vagon. Tih dana otputovale su i moje tetke Rea Talvi i Sara Ruso sa muževima, i svi su se sastali u Dubrovniku gde je bilo još nekoliko beogradskih porodica. Između ostalih – porodica Enrika Josifa, čija je majka takođe vadila svoj mali damski revolver, preteći sinovima da će se ubiti ako ne krenu sa njom. Još ranije je iz Beograda otišla porodica doktora Margulisa koji je imao bogatu privatnu lekarsku praksu. Njima je to savetovao docniji nemački 'bog' za Jevreje na Tašmajdanu Egon, nemački vojni špijun, koji se u Beogradu tada izdavao za antinacističkog izbeglicu i studirao medicinu sa Margulisovim sinovima koji su docnije postali lekari u Americi.

Ne mali broj beogradskih Jevreja bio je toliko imućan da su mnogi mogli da napuste Beograd, pa i Srbiju, i izbegnu Nemce da su u punoj meri prepoznali opasnost kojoj su bili izloženi. Mi smo bili ispolitizovana i dobro obaveštena porodica. Ujak moje majke, dečji lekar, koji je medicinu završio u Beču, kada su ga sestričine pozvale da im se pridruži, rekao je: „Pa nisu valjda Nemci tako strašni, ja ih znam, oni su kulturan narod.“ Da je puno poznavanje opasnosti a ne materijalno stanje često bilo presudno, govore i drugi primeri. Porodica Matilde Baruh, čiji je stariji sin bio borac u Španiji, skoro bez dinara u džepu pobegla je sa Dorćola na Đeram da se tamo krije pod lažnim imenima. A imućna porodica oca Bože Rafajlovića postupila je potpuno drugačije. Boža, tražeći da se pridruži vojsci, stigao je do Boke i vratio se u Beograd sa italijanskim propusnicama da bi izveo svoje dve sestre ali

se vratio sam jer otac, trgovac, nije hteo da mu ih da. rekavši: „Pa neće nas valjda sve ubiti!“

Beograd je bio prvi grad u Evropi koji su Nemci, već u proleće 1942, na samom početku ‘konačnog rešenja’ jevrejskog pitanja, proglasili ‘očišćenim od Jevreja’. Kada su svi naši odrasli muškarci bili već streljani kao srpski taoci tokom partizanskog ustanka, nemački Jevreji su tek bili primorani da nose žute zvezde, oktobra 1941. U leto i jesen 1941. nije još bilo ‘logora smrti’ na Istoku. Čak i kada su naše žene i deca, u decembru 1941, bili zatvoreni u logoru na beogradskom Sajmištu da bi docnije bili ugušeni, nije bilo lako naslutiti da će jedna civilizovana evropska država proglasiti kolektivnu smrtnu presudu čitavom jednom narodu, da će ubiti šest miliona evropskih Jevreja. Ustanak u Srbiji jula 1941. i žestoke borbe protiv Nemaca sve do napuštanja Užičke republike ubrzali su uništenje srpskih Jevreja pre svih drugih u okupiranoj Evropi

USTANAK U CRNOJ GORI

Iz Dubrovnika su majka, sestra i snaha otišle u Prčanj, gde se uskoro sakupila sva moja porodica sem starijeg brata, koji je bio zarobljen tokom kratkog rata i deportovan u logor za oficire u Osnabriku, u Nemačkoj. U ovom slučaju Nemci su poštovali Ženevsku konvenciju i nisu pobili jevrejske oficire jugoslovenske vojske, ali su ih stavili u odvojene barake.

U Prčanj su uskoro došli i Veljko Korać, budući muž moje sestre Šeke i budući profesor i Erih Koš, komunista i budući književnik. Ja sam otišao na Cetinje da se pridružim drugovima sa Beogradskog univerziteta. Sa jednim od njih, partijskim drugom i studentom arhitekture Svetom Pejanovićem, pošao sam u njegovo selo. Ali, na putu kroz krš između Cetinja i Podgorice, izgubio sam svest, pao sam, stigla me je upala zarađena tokom putovanja u otvorenom vojnom kamionu kroz Hercegovinu pod kišom i susnežicom. Odveli su me u Cetinjsku bolnicu, gde su tada protiv zapaljenja pluća postojali samo injekcije kofeina i glukoze i otpornost organizma. Posle ozdravljenja, otišao sam na oporavak u Prčanj.

U kotorskom zalivu tada je kao partijski instruktor radio Veljko Mićunović, budući posleratni šef OZNE u Beogradu, pomoćnik ministra inostranih poslova i ambasador u Moskvi, sa kojim sam davno saradivao u beogradskom SKOJ-u i na univerzitetu. Povezan sa njim,

pripremao sam u Prčanju mali partizanski odred čiji su borci trebalo da budu grupa došljaka iz Beograda i nekoliko lokalnih omladinaca. Bilo nas je 15, ali smo imali samo tri puške, vrlo malo municije i samo jedan od nas je prethodno služio u jugoslovenskoj vojsci i imao neko vojno znanje. Prčanj je mesto sa jednim redom kuća duž obale, stisnut između mora i brda na kome su bili italijanski položaji, tako da nije bilo pogodnog mesta za obuku, koja je skoro svima trebala, jer nikada iz puške nisu pucali. Ustanak u Crnoj Gori počeo je 13. jula 1941. i Italijani su brzo doveli pojačanja koja su na preookeanskim putničkim brodovima uplovljavala u Boku.

Vila „Karmel“ u Prčanju u kojoj su svakog leta besplatno boravila siromašna deca iz Beograda i Bitolja

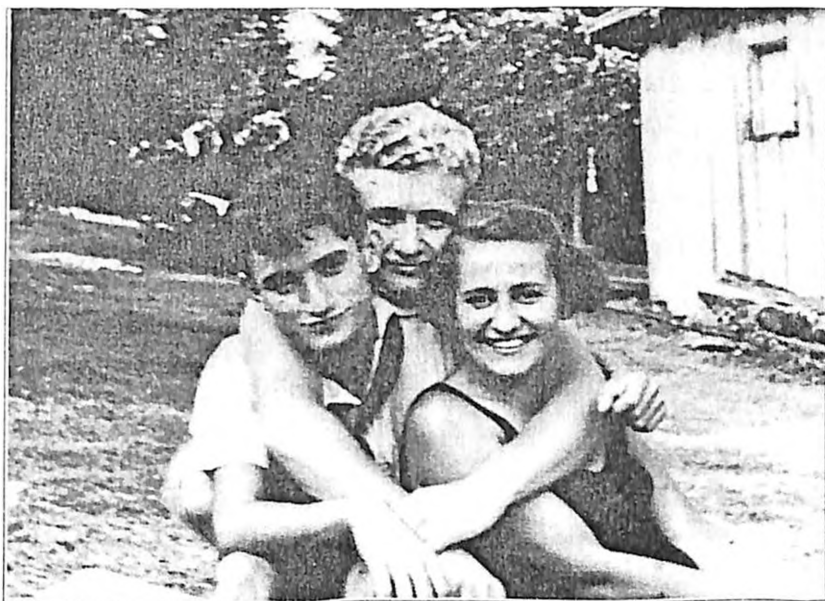
Osam dana nakon što je ustanak izbio, mi smo se u Prčanju pripremali na akciju našeg malog odreda. Veljko Mićunović krenuo je na neko nama nepoznato odredište, mi smo mu dali našeg kurira kao pratnju a kurir se vratio donoseći plan akcije koju je trebalo da izvršimo. Ni dan-danas ne znam da li je taj plan izradio Veljko ili neko drugi, ali znam da je bio megalomanski i vojnički neizvodljiv. Trebalo je da naša grupa sa tri puške i jednim obučenim vojnikom napadne položaj italijanske artiljerije na brdu iznad Prčanja, preotme topove i iz njih gađa na jedan zarobljeni jugoslovenski ratni brod koji je bio ukotvljen u kotskom delu zaliva. Niko u našem odredu nije znao da gađa iz topa. Poslao sam kurira natrag, odakle je došao sa zamerka na plan i pitanjem: u kome bi pravcu odred trebalo da se povuče posle izvršene

akcije, ko bi ga i gde dočekaao, jer o tome nam u prvobitnoj direktivi ništa nisu rekli. Ne znam da li je bilo i drugih nerealnih planova akcija na početku oslobodilačke borbe. Znam za neuspeli napad Kosmajskog odreda na grupaciju vojno iskusnih žandarma stacioniran u jednom selu u tome kraju u kome su, po kazivanju učesnika, dr Maksima Šternića, nepromišljeno i uzaludno poginuli mnogi komunistički omladinci iz Beograda. Dok sam čekaao da mi kurir donese odgovor, iz prčanjske opštine bili smo obavešteni da će italijanska policija doći u naš letovališni dom i proveriti jevrejske izbeglice koje su kod vlasti bile prijavljene. Upravnica doma, meštanka Tone, bila je i sekretarica Opštine te smo bili prijavljeni svi mi u domu, sem Koraća, Koša i Feliksa Gorskog, koji su stanovali van doma. Njima trojici dali smo barku letovališta pa su isplovili ka sredini zaliva čekajući da se italijanska inspekcija završi. No, umesto inspekcije, to je bilo hapšenje. Toga dana je oko 200 Jevreja izbeglih u Kotorski zaliv pokupljeno u raznim mestima, najviše u Herceg Novom. Sve su nas stavili na jedan brod i, posle nekoliko dana, 25 jula, prevezli u Albaniju, u vojni logor kod mesta Kavaje. Dok je naš brod stajao ukotvijen nedaleko od Kotora, prišao mu je u barci kurir koji se vratio i hteo da mi saopšti odgovor. Nije mogao do mene, nisam čuo poruku koju je doneo. Samo znam da mi je mnogo docnije, posle rata, Veljko Mićunović jednom rekao: ti bi stradao, jedva sam se izvukao iz Boke ja koji sam znao teren. Izlaze iz Boke Italijani su tada bili blokirali.

U LOGORU U ALBANIJI

U logoru pored Kavaje tretirani smo kao civilni ratni zarobljenici. Ni danas ni ja ni moji sudruzi ne znamo šta su bili motivi Italijanima kada su nas pokupili i odveli u Albaniju – da li da Jevreje izvedu iz zone ratnih operacija i time ih zaštite, ili da nas evakuišu kao nepouzidane elemente. Ne znam šta je bio pravi motiv, ali stigavši u taj logor, saslušali smo govor komandanta, italijanskog majora, rekao bih da je bio mobilisan, da nije bio profesionalni vojnik, koji nam je rekao da mu je mnogo žao naših žena i dece i da su oni 'duboko u njegovom srcu'. Logor je bio opasan bodljikavom žicom, ali smo imali slobodu kretanja u uskom prostoru između žice i velike betonske konstrukcije u koju smo smešteni. Izgledalo je to kao neki napušteni magacin bez prozora i vrata, sa drvenim ležajevima na tri sprata. Dobili smo samo grubu ćebad, punu buva. Hrana je bila krajnje neukusna, mahom tamni pasulj s nekakvim makaronama, ali postojala je kantina

u kojoj smo mogli kupovati od Albanaca ovčiji sir i odlične italijanske marmelade u limenkama. Italijani nas nisu pretresli pri ulasku u logor, niti su nam oduzimali novac i dragocenosti. Onima koji su znali samo za ugodni gradski život bilo je vrlo teško u prljavštini i neudobnosti logora, ali mi mlađi smo to primili lakše, naročito oni koji su logorovali u šatorima sa skautima ili sa Hašomer hacairom. Da svi zatočeni nisu anđeli i da svi nisu solidarni i lojalni, uverili smo se na samom početku života u logoru.

Jaša Almul, Mirko Davičo i Lola Joković-Nikoliš, na Goču 1936.

Jedan inženjer iz Sarajeva, čijeg se imena ne sećam, i jedan sredovečni Beograđanin, čije ime ne vredi navoditi, govorili su obojica italijanski jezik, udvarali su se komandi i mislili da će steći prednosti ako kažu da u logoru među Jevrejima postoji grupa mladih komunista i levičara. Nekoliko dana smo se pribojavali posledica ovog potkazivanja za koje smo doznali, ali nam se ništa nije dogodilo.

ZA ITALIJU

Naš komandant, italijanski major, odmah je rekao da tu nećemo ostati dugo i da će nam oni pokazati koliko su Italijani civilizovani. I stvarno, u Kavaju smo stigli krajem jula 1941. a već početkom novembra, pre zime i teških kiša, ponovo su nas ukrcali na brod, u albanskoj

luci Drač, i prevezli na južnu obalu Italije, u Bari. Odande smo vozom nastavili u Kalabriju, do najjužnije tačke italijanske čizme, do logora Feramonti, pokraj sela Tarsija. Tu su pre nas doveli jevrejske izbeglice iz Austrije, Nemačke i drugih zemalja.

Tretman prema nama u Feramontiju u osnovi je bio dobar, nije bilo zlostavljanja, hirovitog kažnjavanja ili psihičkog pritiska. Logor je bio ograđen žicom oko koje su stražarili seljaci iz okoline. Oni su pripadali fašističkoj miliciji, nosili su crne košulje, ali sa njima se moglo trgovati. Donosili su iz svojih sela na žicu maslinovo ulje, beli luk, pa i čurke, i prodavali nam ih. U logoru nas je bilo oko 2000 iz raznih zemalja, mahom Jevreja. Imali smo unutrašnju slobodu kretanja, kulturnih, prosvetnih, verskih i sportskih aktivnosti. U to vreme imao sam 23 godine i igrao sam desnog beka u jugoslovenskom timu protiv poljskih i drugih mladih Jevreja. Jedna jevrejska profesorka iz Austrije davala mi je prve časove engleskog jezika a italijanski smo svi učili usput i svi ga naučili. Ali to nije kraj lepog dela ove priče. U logoru je bio i jugoslovenski kompozitor Lav Mirski, koji je organizovao hor, tu je bio i Fingesten, slikar kubista iz Nemačke, koji je dobio svoj atelje u kome su se slikarstvu učili ili usavršavali neki logoraši.

MIRKOVO IZRUČENJE USTAŠAMA

Ipak, nad nama je uvek lebdela neizvesnost, neki neiskazani strah da nas ne predaju Nemcima ili drugim nacistima u Evropi. To se nije desilo nikom sem jednom nesretniku, mome bratu od tetke Mirku Daviču, talentovanom pravniku od 27 godina. Mirko je, onako rečit i inteligentan, u opuštenoj atmosferi govorio, između ostalog, o marksizmu i drugim „osetljivim“ temama. Takva priča dopala je, izgleda, do ušiju neke Hrvatice, koja je kao guvernanta u jednoj uglednoj beogradskoj jevrejskoj porodici zajedno sa njima dopala logora. Početkom 1942. ona je puštena na slobodu u Hrvatsku i tamo su je, pretpostavljamo, očigledno pitali za logor i ko je sve u njemu. Za Mirka Daviča u Zagrebu nisu znali, on je od ranije bio komunist – ali u Beogradu. Ali, znali su dobro za njegovog starijeg brata, književnika Oskara, koji je pred rat zbog sukoba sa Partijom oko literature i svoga pisanja, prešao da živi u Zagrebu i tamo se pridružio Miroslavu Krleži i časopisu Pečat koji tada nije bio po volji Partiji. Oskar je bio komunist koji je na robiji u Lepoglavi i Mitrovici proveo pet godina. Ustaše su dobro znale za njega. Verovatno su pomislili da je sigurno on taj Davičo u Feramontiju.

Kada su zatražili i od Italijana dobili pristanak za izručenje Mirka, Oskar je živeo u strepnji u jednom malom mestu na severu Italije, gde je bio u slobodnoj konfinaciji sa svojom suprugom iz Zagreba dr Rutom Lederer i malim sinom Koljom. Međutim, Oskaru se tada ništa nije dogodilo. Posle kapitulacije Italije 1943. krenuo je na jug, prešao liniju fronta i pridružio se partizanima. Bila je to, prema svemu sudeći, tragična zamena identiteta. Mirko je u logoru bio član naše porodice i mi smo sve preduzeli da ga spasimo, ali ništa nije pomoglo: ni intervencija „Delasema“ u Rimu, što je bila preteča Jointa u Italiji, ni jevrejski italijanski advokati, ni veze pohvatane sa katolicima, ni zlatnici dati upravniku logora. On je iz logorskog zatvora sproveden do granice sa NDH kod Metljike, gde mu se svaki trag gubi. Bilo je nekih vesti da su ga odveli u Jasenovac i tamo zaklali, ali to nismo mogli da proverimo.

U Feramontiju, 1942 – stoje (s leva): Ernest Laub (?), Mara Almuli, Viktor (Morica) Levi, Ela Almuli, (nepoznat), Šeli Alkalaj, udata Laub, Nina Jakovljević-Furht, Moric Levi, Rebeka Amodaj, Bojana Jakovljević, Sofija Almuli, Cana Mošić, Avram Mošić, Natalija Munk, dr Moša Munk; čuče: nepoznat, nepoznat, Oskar Munk, Olgica Jakovljević, Kaponi, Pavle Furht, Bata Jakovljević, nepoznat

U Feramontiju, neženje su živele u svome delu logora, u posebnim barakama, dok su porodice bile raspoređene u druge barake pregrađene na minijaturne stanove sa dve prostorije sa ležajevima i malim ulazom u kojem se nalazila neka primitivna peć za kuvanje. Barake su bile pune stenica a ceo logor prepun komaraca, jer je teren bio nekada-

šnja močvara. Ipak, rekao bih da je sve zajedno bilo podnošljivo ako se uzme u obzir da je to bio koncentracioni logor.

POLUSLOBODA U MIRANDOLI

Italijani su, u to vreme, odlučili da jevrejskim porodicama sa više članova dozvole da napuste logor i pređu u neko mesto koje im odredi Ministarstvo unutrašnjih poslova, gde bi živeli u slobodnoj konfinaciji (*confino libero*). Pretpostavljali su da članovi porodica ne bi bežali, kako ne bi one koji ostanu doveli u opasnost. Logoraši koji nisu imali porodicu nisu dobili mogućnost izlaska iz logora, sem ako porodice koje su izašle ne bi nekog ledičnog pojedinca proglasili rođakom. Tim pravilom 'spajanja familija' mnogi su se poslužili, jer Italijani nisu mnogo proveravali ko je čiji rođak.

Mi smo se kao porodica prijavili za izlazak iz logora i bili smo poslani na sever, u mali poljoprivredni grad Mirandolu, kraj Modene, u plodnoj oblasti Ređo Emilija, čiji je glavni grad Bolonja. Stanovali smo i hranili se u malom hotelu „Crni orao“ (*Aquila Nera*), još uvek smo imali nešto para koje smo poneli iz Beograda. Naše jedino ograničenje bilo je to što nismo smeli da napuštamo mesto bez dozvole vlasti i što su muškarci svakog dana u podne morali da se jave kod šefa policije da zabeleži njihovo prisustvo. Inače, imali smo punu slobodu kretanja u mestu i lokalno stanovništvo se prema nama odnosilo dobro. Sećam se da me je vlasnik duvandžinice na glavnom trgu uvek izveštavao o tome šta je čuo na Radio Londonu. Ako bi neko bio bolestan, posetio bi lokalnog lekara, koji je nekad bio socijaldemokrata, i prema nama prijateljski naklonjen. Jedan stariji penzionisani državni službenik, koji se hranio u hotelskom restoranu, pokazujući rukom na fotografiju Musolinija na zidu, rekao bi: 'Ma, kakav komendijant'. Tu se hranio i jedan gimnazijski profesor koji se svake nedelje pojavljivao u fašističkoj uniformi, obukao bi crnu košulju, ali izgleda da je on bio fašista samo nedeljom. Znao je ko smo i odakle smo i bio je ljubazan prema nama. Sećam se da sam sa vlasnikom hotela, Vetruvijem, često zajedno slušao italijanski radio i, u vreme bitke za Staljingrad, žestoko raspravljao. Govorio sam mu da će Nemci tu bitku izgubiti. On je bio suprotnog mišljenja, ali mi nije ništa zamerao. Šef policije kome smo se javljali svakog dana bio je činovnički korektan. Jednom mi je dopustio da me vlasnik duvandžinice na trgu odvede u lov na divlje patke. Mogao sam, kao jevrejski internirac, da pucam iz lovačke puške. Sa nekim italijanskim devojkama sam biciklom išao u obilazak grada i okoline.

Uprkos takvoj atmosferi oko nas, strepeo sam da, posle Mirka, ne dođu i po mene. Mirko je bio prijavljen kao član naše porodice, ja sam bio poznat policiji u Beogradu, proveo sam mesec dana u zatvoru Glavnjača i moja fotografija je bila na Antimasonske i antikomunističke izložbi u jesen 1941, u Beogradu. Nismo još shvatali razlog i okolnosti Mirkovog izručenja Hrvatskoj i ja sam često nemirno spavao, osluškajući brujanje svakog kamiona koji bi se približio hotelu. Zato smo obećali ja i moji prihvatili mogućnost da napustimo Italiju. Naime, u to doba, početkom 1943. godine, Italijani su počeli da dozvoljavaju izbeglim jevrejskim porodicama da napuste Italiju ako obezbede ulaznu vizu u neku neutralnu zemlju. Takve vize su se mogle dobiti od zemalja Južne Amerike, pod uslovom da useljenik dokaže da je katolik. Takav dokaz nije bilo teško pribaviti kod seoskog sveštenika u okolini i mi smo se prijavili za odlazak u Paragvaj. Tako smo februara 1943. stigli u Rim, gde smo ostali dve nedelje, dok nismo dobili sva dokumenta, ulaznu paragvajsku vizu i italijansku dozvolu za izlazak iz zemlje. Po prvi put sam tada video rimske muzeje i iskopine. I, zamislite sada moju porodicu od pet članova i porodice mojih tetaka kako krajem februara 1943, usred rata, kada stvari još nisu bile odlučene, sedamo u belo obojeni civilni avion kompanije Al Italia i polećemo za Madrid. Ja pre toga nikad nisam leteo avionom i ni u snu nisam sanjao da ću po prvi put sedeti u avionu da bih napustio ukleti deo Evrope, ogrezao u našoj i tuđoj krvi. Moram da dodam da su italijanske vlasti omogućile svim jevrejskim iseljenicima da u narodnoj banci razmene italijanske lire za američke dolare i to po zvaničnom tečaju, koji je bio nekoliko puta jeftiniji od tečaja na crnom. Svaki pojedinac mogao je na taj povlašćeni način da kupi po 1500 dolara, što su tada bile lepe pare. Mi nismo više ni imali dovoljno lira da bismo ih razmenili za sve dolare.

TRANZIT U MADRIDU

Tako smo stigli u Madrid, koji je geografski i diplomatski bio prolazna tačka na putu za Južnu Ameriku. Uopšte nam nije bila namera da odemo u Paragvaj. Bilo je bitno izaći iz prostora pod fašističkim silama. Moja starija sestra Ela i njen suprug iz Zagreba Albert Flajšman, sa kojim se upoznala u logoru Feramonti, odlučili su da odu za Kanadu sa tek rođenim sinom Huanom, sada Džoniem. Takođe u Kanadu su otišli moja tetka Rea Talvi sa mužem Morenom, izvoznikom, i Samuilo Davičo sa suprugom Luizom i sinom Leonom, budućim novinarom 'Politike'. Moja druga tetka Sara, sa mužem Nisimom Rusom, takođe izvoznikom, i dvoje odrasle dece opredelili su se za Argentinu. Hirurg

urolog dr Solomon Davidović dobio je sa porodicom ulaz u Veliku Britaniju, gde ga je pozvala jugoslovenska vlada u izbeglištvo. Bilo je još nekoliko beogradskih jevrejskih porodica u Madridu koje su se rasule kojekuda. Moric Demajo, ranije direktor italijanskog osiguravajućeg društva u Beogradu, sa suprugom i sinom pošao je takođe u Argentinu. Njegova kćerka Bonka je sa malom kćerkom Svetlanom pošla sa mužem, doktorom prava Jašom Davičom, u London, jer je Jaša dobio odobrenje za ulazak u Veliku Britaniju kao raniji aktivista Zemljoradničke stranke Dragoljuba Jovanovića. Mi smo u Beogradu nekada bili harmonična i rekao bih, čak, idilična zajednica od preko 12.000 Jevreja i tada sam, u Madridu, prisustvovao početku njenog konačnog rasturanja. Hitler je bacio tešku bombu na nas, skoro sve pobio, a oni koji su utekli i ostali živi – rasturali su se po svetu. Posle madridske grupe, u razne zemlje su se odselili mnogi koji su u Italiji preživeli kapitulaciju te zemlje i nemačku okupaciju.

Skoro svi Beograđani ostali su u Madridu oko godinu dana, živeći u skromnim hotelima, dok nisu odlučili kuda će i nabavili potrebne papire. Frankov režim je tada slutio ko će pobediti u ratu i nije ograničavao boravak u Španiji izbeglim Jevrejima. Ja i moja sestra Šeka nismo hteli u dalju emigraciju, i tražili smo način da se približimo zemlji. Zajedno sa majkom pridružili smo se transportu od oko 7.000 izbeglih Jevreja u Španiji i Portugalu, koji je išao za Palestinu, tada pod mandatom Britanaca koji su nam dozvolili ulaz. Prevezli su nas iz španske luke Kadis, za Haifu, putničkim brodom neutralnog Portugala. Bilo je zebnji dok smo plovili južno od grčkih ostrva na kojima su još uvek bili Nemci. U Palestini sam se privremeno zaposlio u jednom malom eksperimentalnom hemijskom pogonu u selu Kfar Saba, okruženom oranžerijama, ali već posle tri meseca prešao sam u Egipat u uniformi poručnika narodno oslobodilačke vojske. U tome mi je pomogao Pavle Melamed, jedan od retkih beogradskih jevrejskih plejboja koji je tada bio tehnički oficir prve partizanske tenkofske brigade, koju su Britanci snabdeli i obučavali u egipatskoj pustinji. Pavle je bio došao nekom u posetu u Palestinu, čuo je da sam tamo i pozvao me da pođem sa njim u Egipat. Pozajmio mi je svoju rezervnu uniformu, dao da se štampaju legitimacije NOV, falsifikovao moju oficirsku iskaznicu i seo sa mnom u voz za Kairo. Britanci su nam već bili za petama, jer im je bilo sumnjivo štampanje vojnih legitimacija. Pavle je došao do partizana jer je prethodno, u Egiptu, bio u kraljevskoj vojsci i nagovorio je čitav jedan bataljon primorskih Slovenaca da pređu na stranu NOV-a. Pavle nije dugo izdržao u 'novoju Jugoslaviji'. Iselio se u SAD, gde je i umro.

U PARTIZANIMA

Ja sam se uz Pavlovu pomoć pridružio tenkovskoj brigadi prvog maja 1944. u egipatskoj pustinji. Sa njom sam došao u oslobođenu južnu Italiju. Oni su produžili svoj put a ja sam upućen na ostrvo Vis. Tamo sam radio kao propagandista u štabu Druge dalmatinske brigade, u kojoj je moj drug sa fakulteta Mirko Novović bio zamenik komesara, odnosno partijski rukovodilac 26. divizije. Tražio sam zatim da budem poslat u Srbiju. Tamo sam stigao ruskim transportnim avionom na partizanski aerodrom Bojnik, u Pustoj Reci, na svoj 26. rođendan, 25. avgusta 1944. Teško mi je da opišem svoju uzbuđenost kada sam izašao iz aviona u kome sam putovao na vrcama municije. Prvo što sam osetio bio je poznati miris zemlje: tlo i vegetacija Srbije mirisali su na nezaboravljivi način, drugačije nego bilo šta drugo za protekle tri godine.

U Armiji sam bio do kraja rata. Trebalo je da počnem iz početka, prvo kao borac pa vodnik u 11. srpskoj brigadi koja je oko Leskovca pokušavala da omete evakuaciju nemačkih trupa iz Grčke, prugom na sever. Dok sam, jednom docnije, u Arandelovcu razvodio stražu oko Glavnog štaba za Srbiju, pomislih da treba da odem na front te uđoh u štab da se javim Koči Popoviću, koji je bio komandant štaba za Srbiju. Obradovao se kad me je video i rekao: „Pa gde si, dobili smo pre više vremena okružnicu kojom traže da se javiš u Propagandno odeljenje Vrhovnog štaba.“ U Beograd sam stigao u decembru 1944. i više meseci radio na izdavanju propagandnih brošura pod rukovodstvom načelnika Stefana Mitrovića, tragične figure jugoslovenskog komunističkog pokreta (on je docnije poludeo, posle Golog Otoka). Iz Propagandnog odeljenja prebačen sam u Odeljenje za vezu sa stranim vojnim misijama i zatim, septembra 1945, u novinsku agenciju Tanjug. I tako sam, po dekretu, postao novinar. Brzo sam zavoleo svoj poziv, on mi je pomogao da se oslobodim tehnologije koju nisam studirao sa mnogo volje pre rata. Znam da me je i u Propagandno odeljenje Vrhovnog štaba i u Tanjug i zatim na prvi veliki novinarski zadatak specijalnog izveštaja Tanjuga sa mirovne konferencije u Parizu 1946. godine uputio Agitprop na čelu sa Milovanom Đilasom, koji me je znao od pre rata. Bio sam dopisnik u Rio de Žaneiru za Latinsku Ameriku i dopisnik u Vašingtonu za SAD, ali najmiliji mi je period kada sam krajem pedesetih godina bio spoljno-politički komentator ‘Borbe’, kada je ona imala važnu ulogu i veliki tiraž.